

УДК 32.019.51:316.77(32)

Юрій Бондар,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри видавничої справи та редагування
Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Інформаційні війни на Стародавньому Сході

У статті розглянуто питання використання інформаційних технологій, розуміння значення інформації у здобутті та здійсненні влади, особливості інформаційної політики в стародавніх державах Сходу.

Ключові слова: інформація, інформаційна політика, інформаційна технологія.

Зазвичай інформаційні війни як явище прийнято розглядати у контексті інформаційного суспільства та сучасної політики провідних держав. Цій проблематиці присвячені, зокрема, праці науковців В. Гастинщикова, М. Головатого, С. Кара-Мурзи, О. Литвиненка, В. Ліпкана, Г. Почепцова, М. Сенченка, Г. Щокіна та інших дослідників. Проте інформаційне протистояння, використання інформаційних технологій у протистоянні, здобутті та здійсненні влади має, на наш погляд, глибше коріння і веде початок, власне, від винайдення писемності, часів так званої першої інформаційної революції. Метою нашого дослідження є розгляд особливостей використання інформаційних технологій впливу в державах Стародавнього Сходу.

Інформаційна складова політики, у тому числі здійснення її з метою здобуття переваги, тісно пов'язана з наявністю саме інформаційних ресурсів, можливістю контролю над ними, усвідомленням їхнього значення, зрештою — спонукальних мотивів для їхнього використання. Аналіз історичних пам'яток дає змогу скласти певні уявлення про розуміння інформаційної політики в державах Стародавнього Сходу.

Однією з найбагатших на події та писемні пам'ятки, які опинилися у полі нашого дослідження, є історія Стародавнього Єгипту. Документи, які збереглися, свідчать, що освічені єгиптяни розуміли значення, а отже й можливість впливу, проголошеного, написаного і навіть зображеного. Показовою у цьому сенсі є історія зі спробою реформувати світоглядні уявлення підданих, яку здійснив фараон Аменхотеп IV (прибл. з 1377 р. до н. е.). Його дії — приклад використання інформаційних, мовно-лінгвістичних, візуальних технологій у давнину.

Прагнучи більшої влади й незалежності від жерців, фараон надумав упроводити новий культ єдинобожжя бога сонця Ра, проголосивши себе пророком Всевишнього. Розпочав правитель з приєднання до свого імені титулу "Єдиний для Ра", тобто найважливіший для Сонця. Переіменували й царський палац, який стали називати "Замок того, хто торжествує в небі". З будівництвом нових храмів сонячний Атон був проголошений царським божеством. На письмі позначення сонця почали обрамляти царськими кільцями, а ім'я його дістало довгу назву, подібну царській. З письмового літочислення, що традиційно вели від часів правління фараона, для чого використовували приставку "під час", останню прибрали, адже головним тепер на усі часи було сонце.

Змінився і спосіб зображення власне світла. Попереднє — людина з головою сокола, увінчаною колом, замінили іншим — у вигляді кола зі змією попереду і променями-руками, спря-

мованими донизу. Насамкінець фараон змінив і своє ім'я на Ехнатон ("Щит Атона" або "Корисний для Атона") [11, с. 289].

Новою столицею став збудований Ахетатон ("Обрій Атона"). У храмах, палацах засяяли написи з іменами сонця та його земного сина, у домівках та службових приміщеннях з'явилися зображення родини Ехнатона під сонцем, яким належало поклонятися. Відповідно під заборону потрапив релігійний фаворит супротивників фараона — жерців з Фів — Амон. Зображення його знищували, ім'я зіскрібали з усіх текстів. Так само опускали на письмі й знаки баранячої голови та гусей, яких вважали священними для Амона. Під заборону потрапило навіть ім'я попереднього фараона, батька Ехнатона — Аменхотепа III [11, с. 294].

Певне значення надавали єгиптяни й тому, якими були й самі письмена. Стосувалось це і кольорів зображення. Так, чорну фарбу використовували для написання просто текстів, червону ж — для позначення заголовків та імен богів, що свідчить про тодішнє розуміння текстового акцентування.

Застосовували й інші форми впливу на єгиптян, моделювання їхньої поведінки. Для цього використовували, зокрема, так звані Повчання, які часто поширювали від імені фараонів. Наприклад, у "Повчанні Птахотепа" автор переконує читача, що саме бог вивищує вельмож, а отже не варто ображатися за страждання, потрібно змиритися з ними. Людина, каже автор послання, повинна коритися старшим і начальникам. "Згинай спину перед твоїм начальником, який на службі у царя. Тоді твій дім з усім майном буде цілим", — резюмує автор Повчання [1, с. 238].

Повчання дають уявлення і про те, як, на думку тогочасних "політтехнологів", потрібно боротися з ворогами режиму. У "Повчанні гераклоєпольського царя" (так званий Ермітазький папірус № 1116-A) йдеться про підбурювачів до повстання, стверджується, що "балакуни — небезпека для міста". Цар повинен боротися з тим, "кого люблять його підлеглі", адже той небезпечний, бо довкола нього об'єднуються його прихильники. Надто ж небезпечна "красномовна людина". Автор радить майбутньому царю, як саме протидіяти (в тому числі інформацією) супротивнику: "Прожени його, убий його... зіскобли його ім'я, знищ його прихильників, викорени пам'ять про нього і його прибічників, які його люблять" [1, с. 176].

Потрібно сказати, що інформаційну технологію "замовчування" використовувало чимало фараонів. Виявлялось це у переписуванні історії, привласненні досягнень і звершень попередників, що часто ускладнює роботу дослідників. Технології, зауважимо, вживані й нині...

Як інформаційну технологію давнини, що також має проекцію у сучасність, можна розглядати і міфотворчість, поширення чуток, спрямованих на здобуття влади. Взірцем може бути розповідь про фараона Хуфу й чарівників, відому з так званого папірусу Весткар. У ній йдеться про те, що дружина одного з жерців завагітніла ніби від найвищого бога Ра і народила йому трьох синів. Вони й стали засновниками нової, V династії фараонів, які "мали право" змістити попередників з престолу. Сталося це, припускають дослідники, найшвидше революційним шляхом — від фараонів IV династії не залишилось навіть пірамід.

Формою фактичного маніпулювання свідомістю людей, оприлюднення потрібних для влади "меседжів" були й оракули — пророцтва ніби від богів, що виголошували жерці. Показово тут є, наприклад, згадка про зведення на престол фараона Хоремхеба за часів Нового Царства. Командувач царською армією був компромісною фігурою для "обрання" на царювання. За присутності великої кількості людей у Фівах оракул і вказав на Хоремхеба як на правителя — обранця богів.

Ще однією інформаційною технологією — цього разу вже для утримання влади — можна назвати форматування майбутнього у вигляді тих самих Пророцтв. Цей різновид літератури давньоєгипетські "політехнологи" використовували для застереження підданих фараона від можливих нещастя у випадку заворушень проти влади. Найімовірніше, припускають дослідники, викладені історії ґрунтувались на відомих фактах з минулого. Одним з таких Пророцтв є "Мовлення Іпусера", яке дає також певні уявлення про інформаційні ресурси, зокрема архіви, єгипетського Середнього Царства. Описуючи повстання рабів, автор повідомляє: "Воістину: розкриті архіви. Розкриті їх податні декларації. Раби стали володарями рабів. Воістину: чиновники вб'їті. Взято їх документи... Воістину: писці з обліку врожаю, списки їх знищені. Зерно стало загальним. Воістину: згортки законів судової палати викинуті, по них ходять на перехрестях. Бідні люди зламують їх печаті на вулицях" [7, с. 58].

Використовували інформаційні технології єгиптяни і в міжнародних зносинах. Своєрідним способом інформаційного впливу були, зокрема, письмові прокляття ворогам фараона (особливо розповсюджені в період Нового Царства), які адресували, утім, різним противникам правителя — як внутрішнім, так і зовнішнім [11]. Складником політики Стародавнього Єгипту, вважають дослідники, була також релігійна пропаганда, спрямована на посилення впливу Єгипту в сусідніх країнах. Цим завданням відповідало, на думку В. Авдієва, створення культу бога Атона, зрозумілого і спільного, за задумом, для всіх людей. Міжнародні контакти сприяли і розповсюдженню давньоєгипетської писемності, яку також використовували як засіб впливу.

Своєрідним чинником інформаційної переваги древніх єгиптян став і матеріальний носій інформації — папірус, на виготовлення якого Єгипет мав державну монополію. Його експортували до інших країн, кошти, отримані за нього були джерелом надходжень до державної скарбниці. Єгиптяни усіляко підтримували свою монополію, використовуючи її також з, сказали б нині, ідеологічних міркувань. Це, що прикметно, також слугувало розвитку технологій збереження й розповсюдження інформації. Так, за легендою, сирійський правитель Євмен II вирішив створити у своїй столиці Пергамі бібліотеку. Для записів потрібно було багато папірусу, за яким і послали гінців до Єгипту. Проте фараон Птолемеї, запідозривши сирійців у тому, що ті хочуть перевершити славу й зібрання Александрійської бібліотеки, заборонив продавати стратегічно важливий матеріал. Відтак у Пергамі й почали вимушено писати на вичиненій шкірі телят і молодих овець. Новий матеріал для писання виявився набагато

міцнішим і надійнішим для зберігання інформації. Завдяки пергаменту до нового часу дійшло багато творів, які допомогли дослідникам скласти пазли різнобарвної картини Стародавнього світу. Зауважимо, особливо важливі документи карбували також на камені та метали.

У сенсі нашого дослідження потрібно звернути увагу і на перших, так би мовити, фахових працівників інформаційної сфери — писців, які посідали важливе місце як в адміністративно-комунікаційній, так і всій інформаційній системі Древнього Єгипту. Вони були не лише в сучасному розумінні писарями чи переписувачами, а й висококласовими чиновниками державного апарату. Про значення і місце писців свідчить, зокрема, так звана Стела Нармера — шиферна таблиця, що розповідає про події часів Раннього Царства. На ній зображено царя Нармера, першого правителя всього Єгипту, який прямує до обезголовлених ворогів. Попереду ж правителя — писець та воїни.

Писці були привілейованим прошарком єгипетського суспільства. Вони не сплачували податки, їх не залучали до виконання трудових повинностей на користь держави, писців не можна було карати публічно. Значення писців у давньоєгипетському суспільстві, уміння писати й читати, а отже і володіти сакральними знаннями, робило їх впливовими і навіть незамінними в державному управлінні. Пошанування їх співмірне з найвищими посадовцями — навіть хоронили писців за обрядами фараонів.

Специфічно важливе місце посідали "інформаційники" і в історії стародавньої Ізраїльсько-іудейської держави. Тут наріжними були пророки та навіть пророцький рух, які мали значний вплив на тогочасне суспільно-політичне життя. Власне, першим пророком був легендарний Мойсей, котрий отримав ніби від Всевишнього знамениті скрижалі, відомі як "10 заповідей".

Одним із найвідоміших пророків був Самуїл з-під Гевеї. З його іменем пов'язане виникнення перших ізраїльських писань. За легендою, Самуїл поклав у Ковчег якісь записи (сефер), зробивши його, за висловом російського історика Л. Коротких, "не лише символом монотеїзму, а й першим біблійським архівом" [8, с. 20]. Впливовість пророка засвідчує й інше — саме Самуїл, посилаючись на одкровення від Ягве, вказав на Саула як на першого царя ізраїльської держави. З часом навіть "створюються своєрідні спільноти пророків з відомою дисципліною, школами, наборами прийомів спілкування з публікою. Пророки займаються політикою, втручаються у конфлікти й інтриги" [8, с. 20].

Проте, маючи достатню автономність і самостійність у судженнях, пророки були фактично штатними професійними пропагандистами та агітаторами державної влади. Разом з жерцями вони зміцнювали й плекали культ царя — "божого помазаника", який, як і його діяння, повинні були бути поза осудом чи критикою. Взірцем маніпулятивного використання "одкровень" (так само і своєрідної інформаційної операції) для здійснення політики і обґрунтування наступних дій є "сенсаційна" знахідка 621 р. до н. е. "Второзаконня" — останньої книги "П'ятикнижжя", яку, ніби випадково, знайшли під час ремонту в храмі Ягве. У ній, написаній, припускають дослідники, за прямою вказівкою царя Іосія, засуджуються давніші вірування й релігійні обряди, поклоніння чужим богам і водночас проголошується верховенство Ягве. Спираючись на знайдений твір, Іосій піддав гонінню язичників, знищив їхніх жерців та храми, залишивши для поклоніння один — Ягве. Намагання і таким чином централізувати і зміцнити державу дали, утім, тимчасовий ефект — врешті-решт Ізраїльсько-іудейська держава розпалась, була розшматована сильнішими сусідами.

Серед стародавніх держав Середньої Азії та Ірану найбільший інтерес у розрізі нашого огляду викликає Перське

царство (VI — IV ст. до н. е.), засновником якого вважається Кир II Великий (558—539 рр. до н. е.). Перський правитель провадив доволі агресивну зовнішню політику, ворогував і воював з Мідією, Вавилоном, Лідією, Індією — власне це й допомогло йому створити потужну імперію. Проте зарекомендував себе Кир доволі гнучким політиком, який покладався не лише на зброю. Підкорення інших перс супроводжував налагодженням зв'язків з місцевою знаттю і, насамперед, з духовенством, жерцями. Через маніфести Кир вголошував повагу до місцевих звичаїв, культури та релігійних уявлень, що допомагало йому залучати на свій бік прихильників. Подібно чинив і спадкоємець першого імператора Камбіз (529—523 рр. до н. е.), який підкорив Єгипет.

Вправним правителем зарекомендував себе також Дарій I (550—486 рр. до н. е.) — один із найвизначніших державних діячів Стародавнього Сходу. Найзнаменитішою пам'яткою про його правління є так званий Бехінстунський барельєф — монументальне зображення, висічене на скелі по дорозі з Багдада в Тегеран, супроводжене текстом трьома мовами — древньоперською, еланською та аккадською. Твір не лише служив возвеличенню правителя, а й ніс важливе інформаційне навантаження, фактично це промова Дарія перед підданими. У клинописному тексті (підготовленому, напевно, найближчими помічниками — сам цар, за свідченнями дослідників, був неписьменним) детально описується звершення царя з наведення порядку в державі, відновлення єдності Перського царства після смуті. Дарій стверджує не лише свою силу, а й пропагує чесноти, наголошуючи на тому, що він повернув народу майно, пасовиська, будинки, які відбирали інші, напевно ж, ті, хто виступав проти царя.

Успіхом підтримувався культ влади і в Месопотамії. На це спрямовували зусилля і державний апарат, тогочасна офіційна пропаганда. Обґрунтування божественного походження правителів з певними відмінностями знаходило втілення у релігійних та художніх текстах, як, до прикладу, у так званих Царських списках, складених писцями за часів Шумеро-Аккадійського царства. Інколи право на царювання доводило і з допомогою мовних формул. Так, приміром, зробив войовничий Саргон I (згідно з легендою, підкидьок, який виховувався у родині водоноса). Прийшовши внаслідок державного перевороту до влади (прибл. 2300 р. до н. е.) в Аккаді, він, не будучи царського роду, назвався "Справжнім царем". Прибране ім'я, утім, не завадило йому правити державою впродовж 55 років і стати засновником нової царської династії [1, с. 56].

Умілим "піарником" зарекомендував себе і правитель Лагаша на ім'я Урунімгіна (середина III тис. до н. е.). Так само захопивши владу насильницьким шляхом, він, проте, не став стверджувати, що має царське походження, обмежившись тим, що владу йому ніби дали боги. Задумавши реформи, Урунімгіна розпочав з публічної пропаганди. Він викривав попередників, звинувачував їх у зловживаннях та гнобленні підданих. Слова новий правитель зміцнював і справами. Він скасував деякі податки, зменшив плату за здійснення релігійних обрядів, ужив інших популярних серед народу заходів. Відтак Урунімгіна увійшов до історії як реформатор і врешті-решт доволі успішний державний управлінець [1, с. 54].

Збирання розвідувальної інформації, як і власне розвідка, стали наріжними у зовнішньополітичній діяльності в Ассирії. На кордонах держави, а також на окупованих територіях, була створена мережа інформаторів, які постійно повідомляли про пересування чужих військ, настрої серед населення тощо. Свою частину розвідувальної роботи виконували й послы, які постачали двір таємною інформацією про дії правителів інших країн, укладені ними міждержавні договори та ін. Відповідно була організована і служба до-стачання зібраних відомостей до царського палацу. Аналіз,

співставлення та перевірка інформації давали змогу вживати адекватні дії на зовнішньополітичній арені, придушувати можливі заворушення на підконтрольних територіях [7, с. 108].

Свій внесок у розвиток інформаційної культури та механізмів впливу з використанням інформації зробили й стародавні держави Малої Азії. Одним із найвпливовіших тут було Фрігійське царство (II—VI ст. до н. е.), яке утворилось після падіння Хетської держави. Столицею нової держави стало місто Гордіон, назване на честь її правителя і засновника держави Гордія. Легенда стверджує, що зійшов він, колишній землероб, на трон з використанням відомої в давні часи "інформаційної технології" — за допомогою оракула. З іменем Гордія пов'язують і знаменитий "гордіїв вузол", розв'язавши який ніби можна було стати володарем Азії. Олександр Македонський, як відомо, вчинив по-іншому — він просто розрубав мотузку з лика вишні. Найбільшим культурницьким досягненням фрігійців стало створення свого варіанту алфавітної писемності (за іншими припущеннями, фрігійці перейняли її у тогочасних греків).

Лідійське царство (VI—VII ст. до н. е.), що постало натомість Фрігійського, зі столицею в Сардах, до історії увійшло як держава, де уперше запровадили в обіг монети. Найбільшого ж розквіту Лідія досягла під час правління легендарного Креза. Тоді ж вона зазнала і свого занепаду. Поштовхом до катастрофи, за легендою, стало неправильне тлумачення царем отриманої інформації. Вирушаючи на бій з ворогами — персами, лідійський цар ніби запитав оракула: "Хто перемаже у битві?" І почув відповідь: "Якщо переправившись через річку Галіс, ти зруйнуєш велику державу!" Напевно, двозначність відповіді й увела в оману правителя Лідії. Вступивши в бій, він зазнав поразки, потрапив у полон, а його велика держава була зруйнована.

На відміну від інших країн Стародавнього світу, індійська, а потім пізня індійська цивілізація залишила мало писемних пам'яток, які дали б змогу скласти більш-менш повну картину суспільно-політичних комунікацій та інформаційної політики державних утворень тогочасної Індії. Більше поживи для аналізу дає так званий Ведійський період індійської історії (VIII—VI ст. до н. е.), пов'язаний з прищестям у край аріїв. Він позначився розшаруванням древньоіндійського суспільства, яке увиразнилося у виникненні варн — замкнених общин, утворених за професійно-функціональними ознаками, фактично — каст. Варн, як відомо, було чотири: брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайші (землероби, ремісники, торговці) та шудрі (бідняки та раби). Між ними існувала чітка градація, яка й визначала їхні права, вагу та вплив у державі.

У сенсі нашого дослідження зупинимось насамперед на значенні та ролі у древньоіндійському суспільстві брахманів. Давні тексти донесли легенду, яка розповідає про їхнє походження. Жерці були створені з рота першої людини — Пуруші, що, за тогочасними уявленнями, власне, і обґрунтовує та пояснює їхню суспільну роль — проповідувати святість та істину. Лише брахмани могли здійснювати релігійні обряди, вивчати священні писання та тлумачити їх, навчати інших представників вищих каст. Обраність у суспільстві витворила особливу брахманську ідеологію. Згідно з нею жерці були найвищими з людей, майже нарівні з богами, їм мало належати все, чого б вони не забажали. Привілейоване становище брахманів, суспільну нерівність закріплювали і, так би мовити, законодавчо. Про це свідчать і пізніші Закони Ману — міфічного "першого царя", прабатька людей, де викладені релігійно-моральні принципи поведінки у суспільстві. Окрім ствердження суспільної нерівності, вони серед іншого накладали і певні обмеження на інформаційні відносини та обмін у суспільстві. Так, брахман не повинен був не лише навчати шудр, а й навіть будь-що радити їм.

Брахмани, згуртовані у жорстку спільність, усіляко підтримували й зміцнювали свою окремішність. Особливі брахманські ритуали посвячень, правила регулювали стосунки в касті. Для навчання брахманів існували школи (були й школи для кшатр'їв, там також викладали брахмани), де навчались упродовж 10—12 років. У таких закладах панувала сувора дисципліна, учні беззастережно мали підкорятись учителям, виконуючи не лише учнівські, а й різні господарські обов'язки. Особливе місце посідало запам'ятовування релігійних текстів, а також вивчення мов.

Потрібно зауважити, що на території Індії існувала велика кількість мовних діалектів, які частково збереглися і до нового часу. Об'єднувальним і навіть державотворчим чинником став санскрит — мова індоаріїв, якою творили наукові та літературні тексти. Видатним лінгвістичним досягненням стало і створення в середині I тис. до н. е. Граматики Паніні, яка унормувала правопис санскриту. Саме за допомогою санскриту, як зазначив відомий індонолог академік РАН С. Ольденбург, "брахмани здійснили мирне завоювання Індії". Використання тієї чи іншої мови часто було ознакою належності до того чи іншого прошарку суспільства, верстви. Для "внутрішніх" потреб жерців і правителів створювали й окремі, штучні мови, які, втім, згодом ставали загальноживаними. Такою є, зокрема, магадхібхаша.

Окрім мовних та загальних дисциплін, у брахманських школах навчали також красномовства, необхідного, як сказали б нині, для пропагандистської роботи. З розвитком держав, влада в яких набувала деспотичних форм, зміцненням адміністративного управління, жерці об'єктивно ставали речниками від влади, і, що не менш важливо, ідеологами обґрунтування й виправдання кастового поділу суспільства, збереження суспільного ладу. Правителів проголошували божествами в людській подобі, вказівки яких — безумовні для виконання іншими людьми. Цар був недоторканим і навіть необережне наближення до нього, попереджало жерці, простому підданому загрожує смертю. Недоторканність і божественність влади закріплювали і у відповідних писаних законах.

На теренах Індії в різні періоди Давньої історії існувало багато держав. Одна з найбільших і наймогутніших — державна династія Маур'їв (317—180 рр. до н. е.), засновником якої був Чандрагупта. Саме при ньому було складено найвідоміший, з тих, що збереглися, політико-економічний трактат про здійснення політики і влади, мистецтво управляти та досягати вигоди "Артхашастра". Авторство праці, яка частогусто має характер інструкції та містить 15 відділів, 180 розділів і 150 глав, приписують міністрові Чандрагупти брахману Каутільї, хоча, можна припустити, давній трактат скомпанований з кількох різних попередніх документів.

"Артхашастра" дає доволі широкі мазки здійснення й розуміння зовнішньої та внутрішньої політики правителів Стародавнього Сходу, зокрема в інформаційній сфері. Зважаючи на значимість трактату, зупинимось на ньому детальніше. Насамперед автор говорить про важливість об'єктивної інформації й власне поінформованість царя про найближче оточення, претендентів на найвищі посади — міністрів. "Кадровий моніторинг" потрібно здійснювати шляхом збирання інформації про особу через людей довірених, однієї професії, співмешканців. Під час особистого спілкування потрібно, радить автор, оцінити красномовність співрозмовника, мистецтво його відповідей, наскільки він привітний. Особливе значення має і перевірка чесності претендента на посаду. Для цього можна влаштовувати різні провокації, які б дали змогу виявити, наскільки той стійкий перед спокусами грошей, вигоди, любовних утіх або ж страхом. Лише зібравши таку інформацію, можна визначитися із призначенням на посаду [2, с. 24—27]. Втім, збирати інформацію правителю

належить не лише про посадовців. Не менш важлива вона, коли йдеться і про збереження влади, і про дружину та дітей, адже "царські сини подібні ракам: вони поїдають своїх батьків" [2, с. 40]. При міністрах та близьких царя постійно повинні перебувати таємні агенти, які не лише б інформували правителя, а за потреби вчиняли дії, щоб його захистити.

Трактат деталізує обов'язки самого царя. Кожен день, як і ніч, правителя мають чіткий розпорядок. Розпочинати роботу він повинен з вислуховування повідомлень про безпеку держави, стан її доходів та витрат. Упродовж дня передбачено також час для роботи з письмовими публічними та таємними документами, які потрібно розглядати відповідно до їхньої значимості. Уночі цар може приймати з доповідями таємних агентів.

Будь-яку справу потрібно, зазначається у трактаті, розпочинати з наради, тобто обміну інформацією. Причому брахман наголошує на конфіденційності, фактично службовому характері такої інформації, її вичерпності та повноті. "Таємне нехай цар обговорює сам, — йдеться в "Артхашастрі". — Бо у радників також бувають радники, а в них — інші. Цей ланцюг руйнує нараду". Правитель має користуватись інформацією різних людей, він "ніким не повинен нехтувати, повинен слухати кожного — мудрий повинен належно сприймати мовлене навіть дитиною" [2, с. 35—36].

Інформація з інших держав мала надходити насамперед від посольств. Посли зобов'язані були збирати відомості про фортеці, стан оборони країни, охорону, слабкі місця, особисті якості, настрої і навіть коштовності чужих правителів. Це потрібно було, як підкреслює Каутілья, для ухвалення правильних рішень. Найкращим же способом вирішення міждержавних конфліктів, переконаний автор, є переговори, які мають передувати демонстрації могутності та сміливості.

Про стан у країні правитель дізнавався не лише з відкритої, а й з агентурної таємної інформації. Добору, діяльності шпигунів присвячено багато розділів "Артхашастри". Збирати інформацію, яка цікавила правителя, таємні агенти мусили повсюдно під виглядом мандрівних учнів, монахів, відлюдників, розбійників, акторів, провидців, водоносів, інвалідів, глухих, горбунів та інших. Агенти мали бути серед ворогів, друзів, серед посадовців у інших країнах. Діяли шпигуни групами, члени яких не знали один одного. Передбачалась і система перевірки зібраної інформації — їй довіряли, коли вона була тотожною з трьох джерел повідомлень. Якщо ж двічі інформація якогось агента не підтверджувалась, його відсторонювали. Висовувались вимоги і до швидкості передавання інформації — вона повинна була надходити якнайоперативніше [2, с. 30—31].

Застосування таємних агентів було різним. Скажімо, наглядаючи за міськими й сільськими жителями, ті могли розділитись і в людному місці розпочати суперечку між собою, підтримуючи або ж засуджуючи владу. Інші ж агенти в цей час мали спостерігати, як реагують люди. Встановивши таким чином неблагонадійних, їх згодом карали, а тих, хто підтримував правителя, — заохочували [2, с. 32]. Автор трактату окремо зупиняється на тактиці роботи з людьми, які близькі до ворогів режиму або можуть ними стати. Каутілья пише, що таких потрібно переконувати або ж залучати на свій бік іншими методами, надто ж тих, хто "стоїть на межі ворожості та дружби". Для здобуття прихильності звичай потрібно вести підговори, а очільників "заспокоювати уславленням їхнього походження, роду, освіти й вчинків" [2, с. 403].

Проте, зазначимо, таємні агенти не лише збирали інформацію, а й виконували, так би мовити, делікатніші функції — інтригували, вчиняли провокації, займались вбивствами противників влади. Робили це як у самій країні, так і за її межами, де також створювали розвідувальні мережі, вербуючи невдоволених — "людей відданих" або ж просто схильних до зради.

Стародавній трактат фактично є, певно, першим посібником для використання інформаційних засобів і впливу для досягнення політичних цілей, інструкцією для ведення, як сказали б нині, інформаційних війн — "воєн словами" [2, с. 438]. В "Артшастрі" йдеться про різні варіанти інформаційних дій, які вчиняються як у мирний час, так і в період воєнного протистояння. Розглядаючи політику щодо коаліцій, автор трактату наголошує на технології організації конфліктів між членами об'єднання. Розпочинати потрібно, пише Каутілья, з поширення підбурювальних чуток, які б посяли недовіру чи ворожнечу. Потім варто створити на ґрунті, скажімо, мистецтва, ігор, знань чи ще чогось (приміром, "неналежних вихвалень у таких місцях, як будинки розпусти чи шинки") привід для дрібних сварок, з яких, власне, і розпочнеться розбрат.

Для дезінформації, яка б спричинила конфлікт в об'єднанні, Каутілья радить використовувати жінок. Наприклад, "до того, хто не терпить образ, може з'явитися жінка і сказати йому: "Я люблю тебе, але такий-то глава об'єднання мене утискує. Поки він живий, я не можу існувати". Таким чином вона може спонукати до вбивств.

Далі можливо, щоб жінка (нібито) викрадена насильно, дасть умертвити свого викрадача... з допомогою найманого вбивці або ж сама отруїть його. Потім вона повинна оголосити: "Ось цей мій коханець убитий таким-то".

Ще можливо, щоб перевдягнутий чарівником заманив захопаного різними засобами, що збуджують пристрасть, а потім, покінчивши з ним за допомогою отрути, віддалився. Після того, як він піде, інші агенти повинні оголосити (що це вбивство) здійснене іншими і вказати на таких" [2, с. 433].

Автор пропонує інформаційні операції навіть з варіантами розвитку подій. Приміром, агент мав спокусити лідера об'єднання на те, щоб той оволодів чужою жінкою, поки чоловіка її ніби нема вдома. За якийсь час агент мав заявити, що очільник знеславив його дружину, невістку, сестру чи дочку і того потрібно покарати. Якщо ж інші члени об'єднання захочуть його покарати, то цар має підтримати "винного", щоб таким чином налаштувати його проти інших. Якщо ж карати не захочуть, то наймані вбивці повинні вбити агента, щоб у його смерті можна було звинуватити того, проти кого й була спрямована операція.

"Також можливо, щоб (жінка) під виглядом монахині звернулася до глави об'єднання, який любить свою дружину, зі словами: "Такий ось з керівних осіб, перебуваючи у сп'янінні молодості, послав мене до твоєї дружини. Боячись його, я взяла від нього листа й прикраси і прийшла до тебе. Дружина твоя не винна. Його ж потрібно таємним способом усунути. При цьому я можу допомогти" [2, с. 436].

Схожі принципи дезінформування застосовувались і при вирішенні міждержавних протистоянь. У розділі 171 "Підбурювання і підмовляння" автор трактату про досягнення політичної вигоди пише: "Государ, який прагне перемоги, маючи намір заволодіти заселеною місцевістю, що належить ворогу, повинен оголошувати, що він всезнаючий і спілкується з богами. Цим самим він може спонукати до дій своїх прибічників і залякувати противників.

Всевідання належить показувати таким чином: після того як (шпигуни) вивідають всі таємні (незаконні) дії, що відбуваються в окремих домівках, государ повинен оголосити про зачинщиків (таких дій); за посередництва донесень від шпигунів, призначених для усунення зол у державі, він повинен оголосити про осіб, які вороже налаштовані до государя, а також про такі речі, про які ще повинні (у майбутньому) йому доповісти — все це за посередництва таємних зв'язків і знаків; те, що відбувається в іншій країні, він може дізнатися за посередництва домашнього голуба, що приносить (донесення), скріплені печатами.

Про зв'язки з божествами потрібно давати знати таким чином: (государ) повинен вести розмови з таємними агентами, що мають вигляд вогню чи цього святилища — ці агенти проникають через підземний хід у середину зображень деяких божеств — і повинен воздавати їм почесні. Також він може вести розмови і вшановувати (інших агентів), які з'являються з води у вигляді драконів чи водяних божеств; вночі можна опускати у воду світильник з морським піском і (запаливши його) показувати вогнений вінець; можна стояти на човні, зануреному у воду і закріпленому (утримуваному) з двох боків камінним вантажем (створюючи враження), що стоїш на воді... Тоді розповсюдиться чутка, що водяні божества, нічні духи здійснюють свій шлях. За допомогою таких чаклунських дій на воді можна ніби змусити говорити дочок драконів і Варуни і вступати з ними в розмову. Гніваючись, (государ, який спілкується з божествами) може влаштувати, щоб у нього з рота йшов дим і вогонь.

У своїй державі (такого государя) про такі (чудесні його якості) повинні оголошувати тлумачі знамень, провидці, астрологи, оповідачі, ворожита та інші таємні агенти і такі, що ніби були очевидцями цього.

У ворожій державі належить розповсюджувати, що цей государ споглядає богів і може чарівним чином створити собі військо й казну. Далі належить казати, що з опитувань оракулів, із вивчення знаків на тілі, зі снів і звуків тварин і птахів зрозуміло, що цей государ перемаже і що супротивник його зазнає поразки. Про це належить повідомити барабанним боєм. Також належить вказати на зірку, що падає із сузір'я, з яким ніби пов'язаний ворог.

Шпигуни під виглядом послів повинні, повчаючи ніби по-дружньому начальствених осіб ворога, розповісти їм про благодіяння, які надає їхній государ. Вони повинні розповісти їм, як (їх государ) сприяє посиленню своїх прибічників і послабленню супротивників і що які вищі чини його, так і прості воїни, однаково благоденствують. (Вони повинні казати), що він виявляє до них однакову увагу як в щасті, так і в нещасті, і турбується про них, мов про власних дітей" [2, с. 452—454].

Автор інструкції з фактичної інформаційної підготовки активних воєнних дій звертає увагу й на особливості інформаційного впливу залежно від того, на кого він буде спрямований. Так, людей дієвих, здібних потрібно підбурювати, порівнюючи їх з віслюком, який виконує роботу, не думаючи про наслідки, воїнів — з палицями в руках іншого, марнославних — з прикрасами, які носить негідний цього тощо.

Коли ж воєнні дії розпочалися, Каутілья радить втокмачувати супротивнику: "Такі ось государі, потрапивши під владу пристрастей, загинули. Не повинен ти йти шляхом цих безумців..." [2, с. 438]. Якщо ж ворог продовжуватиме наступ, то потрібно збурювати його людей, спричиняти серед них хвилювання. Потрібно застосовувати й хитрощі, дезінформувати супротивника. Скажімо, через ніби зрадників вдати свою поразку, а самому підготуватися до відсічі. У свої ж війська необхідно вселяти віру в перемогу, успіх. "Нехай астрологи й інші (супутники царя) піднімуть дух у своїх військах (вказуванням) на їхню перевагу, повсюдно проголошуючи те, що сила (царя) у всевиденні і в єдності з божеством. А ворогів цим потрібно лякати", — наставляє автор трактату [2, с. 418].

Принципи й моделі здійснення політики, у тому числі й інформаційної, збереглися і за володарювання спадкоємців Чандрагупти. Царювання його внука Ашока (272—232 рр. до н. е.) відоме подальшим розвитком зв'язків із зовнішнім світом, розширенням впливу й території індійської держави. Від того часу дійшли, зокрема, так звані Едикти Ашока — надписи, викарбувані на кам'яних стовпах, що розставляли за наказом правителя по всіх провінціях та на кордонах

держави. Написи, зроблені, звернемо увагу, різними діалектами та алфавітами староіндійського письма (що вказує на врахування специфіки регіонів і розуміння мовної політики), оприлюднювали укази й настанови правителя наслідувати його добротності.

Іншою особливістю політики Ашока стало пропагування нової релігії — буддизму, що свідчить, зокрема, про його бажання вийти з-під брахманського ідеологічного контролю. Правитель виявляє й розуміння особливостей пропаганди. Він, скажімо, проголошує: "Хто з відданості своїй вірі гудить чужо, тим насправді шкодить своїй" [7, с. 310]. За вказівкою Ашока у різні куточки держави, навіть найвіддаленіші, спрямовували "агітбригади", які несли й роз'яснювали нове релігійне вчення. Врешті-решт буддизм став державною релігією держави Ашока.

Своє розуміння використання інформації у протистоянні запропонував і значно відособлений від іншого світу стародавній Китай. До часів царства Чжоу належить видатна писемна пам'ятка доби, знаменитий трактат про військову справу "Мистецтво війни" авторства генерала князівства Ву Сун Цзи (544—496 рр. до н. е.) [13]. У цьому своєрідному підручнику для військових про тактику й стратегію воєнних дій знайшлося місце й інформаційному складнику.

Як засадничий китайський знавець військової справи в розділі "Планування нападу" наголошує: "Мистецтво війни найперше полягає в тому, щоб зруйнувати плани ворога, зруйнувати його союзи, а вже потім напасти на його армію". У розділі "Битва" Ву Сун Цзи підкреслює необхідність поінформованості про супротивника та його наміри: "Той, хто не знає задумів удільних князів, не може наперед укласти союзи. Той, хто не знайомий з горами та лісами, міжгір'ями та западинами, формою багновищ та низин, не може вести військ. Той, у кого немає місцевих провідників, не може використовувати переваги місцевості". Про те, хто і як повинен діставати інформацію для ухвалення рішень, йдеться у прикінцевому розділі трактату "Використання шпигунів". Ву Сун Цзи виокремлює п'ять видів інформаторів: місцеві (ті, хто проживає на тій чи іншій території), внутрішні (чиновники іншої держави), зворотні (перевербовані шпигуни супротивника), неповернуті (так звані шпигуни смерті, які використовуються для розповсюдження дезінформації поза державою), повернуті (так звані шпигуни життя, які повертаються зі здобутою інформацією). Генерал окреслює і те, як можна використовувати інформацію. Він, зокрема, зазначає: "Потрібно шукати шпигунів ворога, які прийшли шпигувати проти нас. Спокуси їх користю, підпусти їх до себе та утримуй. Так можна придбати і використовувати подвійних агентів. Завдяки отриманим від них повідомленням, можна придбати місцевих та внутрішніх шпигунів. Завдяки отриманим від них повідомленням, неповернуті шпигуни можуть розповсюдити хибні думки, тим самим ошукаючи ворога. Завдяки отриманим від них повідомленням, можна використовувати повернутих шпигунів, коли буде потрібно. Правитель повинен знати ці п'ять правил роботи зі шпигунами". Варто зазначити, що принципи управління і роботи з інформацією, закладені у трактаті Ву Сун Цзи, стали основоположними і в пізніших концепціях досягнення переваги в умовах протистояння, а також і суто управлінських теорій, у тому числі й сучасності.

Усвідомлення значення слова й інформації виявилось і в ідеологічних та прямих репресіях щодо інакодумців. Найвиразніша у цьому сенсі інформаційна політика китайського правителя епохи Цінь Ши Хуан-ді. Саме за його наказом було, ймовірно, найперше в історії вилучено і привселюдно знищено писемні твори — праці вчених-конфуціанців, що, на думку правителя, були шкідливими і становили загрозу існуванню нової китайської держави [5, с. 3].

Приводом (можливо, формальним, а, ймовірно, зважаючи на східну традицію, й інспірованим) стала розмова на нараді Ши Хуан-ді в його палаці в Сеньяні за участю високорядовців, військових та вчених. Виступаючи, командир лучників Цін-чень почав вихвалити імператора за те, що той, мовляв, досяг більших успіхів і величі, аніж його попередники. Натомість вчений Шунь-юй Юе закликав імператора не забувати про традиції управління державою у минулому, зазначивши: "Нині Цін-чень знову лестить Вам в обличчя, посилюючи цим ваші, государю, помилки, його не можна вважати відданим чиновником".

Ши Хуан-ді запропонував обговорити різні точки зору. Слово взяв перший радник імператора Лі Си. Він, стверджує літопис, звинуватив Юе в нерозумінні позитивних змін, що сталися в державі, вимог нового часу: "...нинішні вчені мужі не вчать у сучасності, вивчають лише минуле, щоб гудити наш час і вносити сумнів, сіяти смугу серед чорноглових (так тоді називали простолюдинів — Авт.)" [12, с. 76].

Лі Си звернувся до імператора зі словами: "Нині (Ви), імператор-володар, об'єднали під своєю владою Піднебесну і встановили одне вчення, яке шанують люди. Однак прихильники приватних шкіл, підтримуючи один одного, ганяють закони і настанови, і кожен, почувши про ухвалення указу, одразу, виходячи зі свого вчення, починає обговорювати його. Входячи (в палац) вони засуджують (все) в своєму серці, а вийшовши (з палацу), займаються пересудами у провулках. Гудіння монарха вони вважають доблестю, використання інших (учень) шанують як високу (заслугу), збираючи довкола себе низьких людей, вони сіють (серед них) брехню. Якщо подібне не заборонити, то нагорі ослабне становище правителя, а внизу утворяться групи і партії. Найкраще — заборонити це!"

Радник імператора вніс і пропозиції дій: "Я пропоную, щоб чиновники-літописці спалили всі записи, окрім цінських анналіс; усі в Піднебесній, за винятком осіб, які обіймають посади вчених (при дворі), хто осмілюється зберігати в себе Ши Цзин, Шу Цзин (збірки давніх поезій та історичних пам'яток — Авт.) і твори вчених ста шкіл, повинні прибути до начальника області чи командувача військами області, щоб там звалити (ці книги) до купи і спалити їх. Усіх, хто (після цього) осмілиться тлумачити Ши Цзин та Шу Цзин, (піддати) страті разом з їх родиною; чиновників, які знають, але не доносять про це, карати так само. Тих, хто за тридцять днів не спалить (ці книжки), (піддати) клеймуванню і примусовим роботам на будові (фортечних) стін. Не потрібно знищувати книжки з медицини, ліків, ворожіння на панцирах черепах і стеблах, землеробства і розведення дерев. Хто захоче вивчити закони й укази (Цінь), нехай беруть наставниками чиновників" [12, с. 76—78].

Слова Лі Си впали, видно, на підготовлений ґрунт. Вилучені книги спалили, а тих, хто хотів їх приховати, стратили. За наказом імператора, як свідчить літопис, живцем було поховано понад 460 вчених, про що правитель наказав широко оповістити [12, с. 81]. Багатьох відправили і "на перевиховання" — на будівництво Великого китайського мурі.

Закручування адміністративних гайок, утім, не зберегло імперію від подальших потрясінь, під натиском яких вона була зрештою зруйнована. Не в останню чергу сталося це, припустимо, і через особисті якості імператора та хибі його інформаційної політики, які позначились на якості пізнішого управління державою. До певної міри свідчить про це й розмова двох учених Хоушена та Лушена, яку наводить Сима Цянь. Переповідаючи її, він цитує:

"Ши Хуан за природою своєю жорстокий і норовливий. Вийшовши з князів, він об'єднав Піднебесну, всі його наміри виконувались, усім його бажанням слідували, і (він) почав вважати, що з давніх часів ніхто не може зрівнятися з

ним. Він особливо покладається на тюремних чиновників, лише тюремні чиновники користуються його милістю. Хоч вчених мужів — боші — при дворі сімдесят осіб, вони лише обіймають посади, але не використовуються (на службі). Перші радники і великі сановники отримують готові рішення і діють лише за (вказівкою) государя...

Усі, як великі, так і малі, справи в Піднебесній вирішуються (лише) імператором. Він дійшов до того, що на вагах відважує один дань (давня китайська міра ваги, що дорівнює приблизно 30 кілограмам — авт.) донесень, які надійшли йому, на добу встановлює норму, доки її не виконає, не дозволяє собі відпочити..." [12, с. 81].

Спадкоємець Ши Хуан-ді прийшов до влади також з допомогою інформації, а точніше інформаційного маніпулювання. Річ у тому, що Ши Хуан-ді помер від хвороби під час чергової поїздки країною. На смертному одрі він написав старшому сину Фу Су листа, в якому дав розпорядження щодо свого похорону. Проте, побоюючись хвилювань між претендентами на престол, начальник царського виїзду Чжао Гао не став відправляти вже запечатаний конверт. Домовину з тілом імператора помістили у закриту колісницю, разом з якою їхали найближчі слуги-свнухи. Вони дорогою приймали їжу для володаря, доповіді від чиновників, а також віддавали рішення за результатами їх "розгляду". Чжао Гао підмінив і останнє імператорське розпорядження. Він знищив лист володаря, підклавши натомість новий, де ніби Ши Хуан-ді заповідав управління державою іншому синові — Ху Хаю.

Нова імперія, що постала на руїнах попередньої, відома під назвою Хань (206 р. до н. е. — 220 р. н. е.). Цей період китайської історії прикметний посиленням завойовницької політики держави, розвитком торгівлі та культури Китаю. У часи династії Хань розвивалась освіта, засновувались академії, утворювались бібліотеки. Найбільшого розквіту імперія досягла за правління сьомого імператора династії У-ді (141 р. до н. е. — 87 р. н. е.). Особливе місце в його діяльності посідала гуманітарна сфера. У-ді надав нового значення вченню Конфуція, зробивши його фактично об'єднувальною державною ідеологією. Потребу в цьому один з найяскравіших представників тогочасної школи конфуціанства Дун Чжушу обгрунтував також інформаційним контентом: "Нині вчені по-різному проповідують, а люди неоднаково тлумачать їхнє вчення. Методи ста мудреців різні, неоднаковий і смисл їхніх вчень, — у імператора нема нічого, чим він міг би підтримати єдність... Все, що не відповідає "шести мистецтвам", викладеним в ученні Конфуція, повинне бути викоринене. Єресь повинна бути знищена. Лише після цього управління стане єдиним, закони — зрозумілими, а народ буде знати, чому він повинен слідувати" [7, с. 367].

Дослідники ханьської доби відзначають посилення тенденцій до реалістичного зображення подій, а отже, припустимо, й вимог до точності інформації, якою послуговувались правителі та в суспільстві. Про це опосередковано може свідчити й одна з давніх китайських легенд, що дійшла до нового часу. Вона розповідає, як імператор наказав худож-

нику малювати портрети своїх наложниць і вибирав для утіх тих, чиє зображення йому сподобалось. Знаючи це, наложниці почали підкуповувати художника, щоб він прикрашав їхні портрети. І лише одна з них не стала цього робити — імператор так жодного разу не бачив її. Коли ж він вирішив подарувати саме цю наложницю іншому правителю, то запросив її перед від'їздом до себе для розмови. Тоді й побачив, що насправді вона найкрасивіша. Розгніваний правитель наказав стратити художника — за необ'єктивність, видно, наданої ним інформації [7, с. 384].

Список використаної літератури

1. Авдиев В. И. История Древнего Востока / В. И. Авдиев. — М. : Высш. шк., 1970. — 609 с.
2. Артахашастра, или Наука политики : пер. с санскрита / В. В. Струве (отв. ред.). — М. : Л. : Изд-во АН СССР, 1959. — 796 с.
3. Жорж Ж. История письменности и книгопечатания / Жан Жорж. — М. : АСТ : Астрель, 2005. — 224 с.
4. Бондар Ю. В. Енциклопедія для видавця та журналіста / Ю. В. Бондар, М. Ф. Головатий, М. І. Сенченко. — К. : Персонал, 2010. — 400 с.
5. Бондар Ю. В. Свобода слова: книга і політика / Ю. В. Бондар. — К. : Кн. палата України, 2011. — 112 с.
6. Индийская культура и буддизм : сб. ст. памяти акад. Ф. И. Щербатского / [отв. ред. Н. И. Конрад, Г. М. Бонгард-Левин]. — М. : Наука, 1972 — 280 с.
7. История Древнего Востока / под ред. В. И. Кузищина. — 3-е изд., перераб и доп. — М. : Высш. шк., 2003. — 462 с.
8. Коротких Л. М. Древняя история восточного Средиземноморья / Л. М. Коротких. — Воронеж : Воронеж. гос. ун-т., 2004. — 40 с.
9. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI—X веков до н. э. : (памятники и исследования) / И. М. Лурье. — Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. — 355 с.
10. Майоров Н. И. Введение в историю Древнего Востока : учеб. пособие / Н. И. Майоров. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2003. — 143 с.
11. Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта / под общ. ред. Л. В. Вассаевича. — СПб. : Летний сад ; Нева, 2000. — 560 с.
12. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши Цзи). Т. 2 / Сыма Цянь ; пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина и В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. — Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. А. Р. Вяткина. — М. : Вост. лит., 2003. — 507 с.
13. Сунь Цзы. Искусство войны / Сунь Цзы. — М. : София, 2008. — 223, [1] с.
14. Франко І. Поема про сотворення світу / І. Франко. — К. : МАУП, 2003. — 120 с.

В статье рассмотрены вопросы использования информационных технологий, понимания значения информации в приобретении и осуществлении власти, особенности информационной политики в древних государствах Востока.

The article reviews the use of information technology, understanding the importance of information in the receipt and exercise of power, features information policy in the ancient states of the East.

Надійшла в редакцію 27 вересня 2012 року